

Het 'Nestnêphis-proces'

Een strijd tussen Egyptische priesters in de 1ste eeuw n.Chr.

F.A.J. Hoogendijk

Inleiding

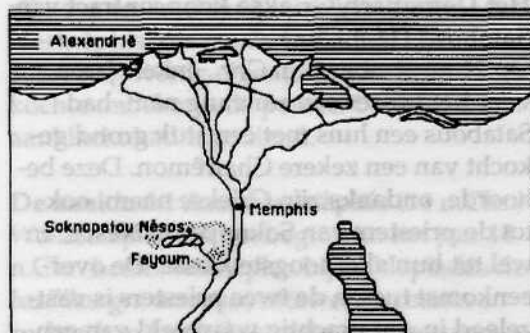
In de collecties van de Nationalbibliotheek te Wenen en van het British Museum te Londen bevinden zich papyri die in de jaren tachtig van de vorige eeuw in het Egyptische dorpje Soknopaiou Nêsos gevonden zijn. Sommige daarvan moeten hebben behoord tot een familiearchief dat in het bezit is geweest van de nakomelingen van een zekere Egyptische priester Satabous. Er zijn al vele teksten uit dit archief gepubliceerd, en tot op de dag van vandaag worden er, met name in de Weense papyruscollectie, teksten ontdekt die ook afkomstig zijn uit het archief. Nog onlangs, in 1990, verscheen een nieuwe editie¹ van elf bijbehorende teksten, die mede aanleiding vormde voor dit artikel.

Het totale archief, voorzover nu bekend, bestaat uit ruim dertig deels Griekse, deels tweetalige teksten uit de tijd van Augustus en Tiberius. Twintig hiervan, waaronder echter een groot aantal vrijwel identieke kopieën, hebben betrekking op een proces dat genoemde Satabous heeft gevoerd in de jaren 14–16 n.Chr., en dat meestal, naar de naam van de aanklager, het 'Nestnêphis-proces' wordt genoemd. Veel papyri zijn incompleet en sterk beschadigd, wat de interpretatie van de teksten niet altijd even zeker maakt. Toch kunnen de verschillende stadia van het proces, van aanklacht tot uiteindelijk vonnis, aan de hand van deze papyri in grote lijnen gereconstrueerd worden. Daardoor krijgen we niet alleen een levendig beeld van een stel mogelijk frauduleuze priesters, maar

wordt ook enig inzicht geboden in de rechtsgang in Egypte in de Romeinse tijd.

Plaats van handeling en strijdende partijen

Het verhaal speelt zich af in het altijd zeer Egyptisch gebleven dorpje Soknopaiou Nêsos, gelegen aan de uiterste noordwestrand van de Egyptische oase die tegenwoordig Fayoum wordt genoemd, aan de noordoever van het Moêrismeer. In vroe-

ger tijden is dit dorp een eiland geweest, getuige de Griekse naam *Soknopaiou Nêsos*: letterlijk 'Eiland van Soknopaios.' (Soknopaios is Egyptisch voor: 'Sobek, Heer van het Eiland.' Sobek, in het Grieks met *Souchos* weergegeven, is de Egyptische krokodillegod, die in de hele Fayoum en speciaal ook in Soknopaiou Nêsos vereerd werd.)

De grote tempel van deze Soknopaios, de lokale variant van Souchos, vormde het religieuze en economische centrum van Soknopaiou Nêsos. Meer dan de helft van de inwoners van het dorp behoorde tot de

priesterstand. Zo ook de hoofdrolspelers in ons proces.

De aanklager was een zekere Nestnêphis, zoon van Tesês, inwoner van Soknopaiou Nêsos en in de overgeleverde teksten slechts beschreven als 'priester.' De beklagde, uit wiens archief de stukken over het gevoerde proces stammen, was Satabous, zoon van Herieus de Jongere. Hij was bij het begin van het proces ten minste 30 jaar oud, was gehuwd en had kinderen. Satabous was, getuige de informatie uit zijn archief, een welgesteld man. Ook hij was priester, met een Egyptische titel die men zou kunnen vertalen als 'Heer van het Reine, Gouverneur van het Meer, Gouverneur van het Meer "de Zee" van Neforsati.' Dit was de aanduiding van een belangrijke priesterlijke functie in de tempel van Soknopaios.

Het Demotisch/Griekse koopcontract van Satabous (11 n.Chr.)

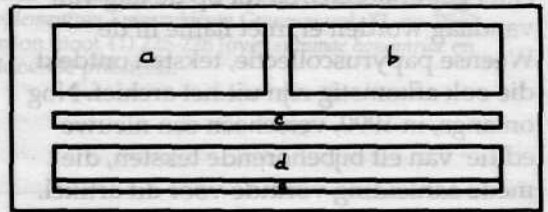
Op 21 november 11 n.Chr., enkele jaren voor het proces een aanvang nam, had Satabous een huis met een stuk grond gekocht van een zekere Chairêmon. Deze behoorde, ondanks zijn Griekse naam, ook tot de priesters van Soknopaiou Nêsos, en wel tot hun allerhoogste klasse. De overeenkomst tussen de twee priesters is vastgelegd in een prachtig voorbeeld van een Demotisch koopcontract. Demotisch is de naam die is gegeven aan de Egyptische taal en het zeer cursieve Egyptische schrift vanaf de 6de eeuw v.Chr. Aangezien in Egypte, sinds de verovering van dit land door Alexander de Grote, de bestuurlijke taal Grieks was (en dat ook bleef in de Romeinse tijd), was het verplicht om aan zo'n Egyptisch contract een Griekse samenvatting toe te voegen. Het resultaat was dus een tweetalige tekst.

De papyrus,² die bijna 30 cm hoog is en meer dan 80 cm breed, is (afgezien van wat wormvraat) compleet bewaard gebleven en bevat de volgende onderdelen (zie

Het Egyptische schrift
Ontwikkeling (van rechts naar links) van gebeitelde Hiërogliefen (1), via het cursievere Hiëratisch (3-4), tot het zeer cursieve Demotisch uit de Griekse tijd (6). [Uit: P.W. Pestman, *The New Papyrological Primer*, p. 23]

ook de bijgaande schematische voorstelling):

- a) linksboven een Demotisch contract met ontvangstverklaring van de koopprijs (in het Demotisch 'schrift betreffende geld', in het Grieks *prasis* 'koop', genoemd);
- b) ernaast een tweede Demotisch contract, de cessie, waarin de verkoper afstand doet van zijn bezit ten gunste van de koper (Dem. 'schrift van afstand doen', Grieks *apostasiou*, '[overeenkomst van] afstand');
- c) daaronder de Griekse *charagmos*, een soort officiële verklaring van echtheid, over de gehele breedte van de papyrus, met vermelding van de registratie van het contract (*anagraphê*) in het plaatselijke notariskantoor en de korte weergave van de inhoud;
- d) dan de eigenhandige ondertekeningen (*hypographai*) van beide partijen: eerst die

van Chairêmon (mede namens zijn echtgenote) in het Grieks, die tevens de Griekse parafraze van het gehele Demotische contract bevat;

e) ten slotte de eigenhandige ondertekening van Satabous in het Demotisch, ook over de gehele breedte van de papyrus. Voor het vervolg van het verhaal is het van belang enkele elementen uit dit lange koopcontract in vertaling te citeren; ten eerste de beschrijving van het koopobject (regel 3-4 van de Griekse tekst):

'... het mij [= Chairêmon] toebehorende huis met veranda (?) aan de noordkant en met een open binnenplaats en het eraan grenzende onbebouwde perceel grond aan de zuidkant en alles wat erbij hoort, in Soknopaiou Nêsos ...'

Ten tweede de door Chairêmon verstrekte garantie (regel 6):

'... en ik zal het garanderen met iedere garantie voor altijd,'

wat een wel zeer summiere weergave is van de desbetreffende Demotische passage, waarin Chairêmon uitvoerig verklaart dat hij iedereen die op welke wijze ook aanspraak maakt op het bezit, zal verjagen, dat alle documenten die over dit bezit zijn opgemaakt (waaronder de koopcontracten van Chairêmon zelf en van diens vader en moeder) het eigendom zullen zijn van Satabous, en dat hij bereid is hierover zonodig een eed af te leggen.

Met dit contract beschikte Satabous over een oerdegelijk, volkomen rechtsgeldig koopcontract, zou men denken.

Vijf Griekse kopieën

Van dit originele koopcontract zijn in het archief van Satabous nóg vijf exemplaren gevonden, kopieën met in plaats van het Demotisch de Griekse vertaling daarvan. Griekse vertalingen van complete Demotische documenten zijn vrij zeldzaam, er zijn er momenteel (inclusief onze teksten) 18 bekend. Slechts in vier gevallen, zoals hier, is ook het Demotische voorbeeld bewaard gebleven.

Het is opmerkelijk dat de vertaler zich sterk bewust was van de soms onoverbrugbare verschillen tussen de Egyptische en Griekse begrippen; de kopieën beginnen alle met: 'kopie van een Egyptische koop, naar vermogen in het Grieks vertaald', ἀντίγραφον Αἰγυπτίας πράσεως Ἑλληνιστὶ μεθρομηνευμένης κατὰ τὸ δυνατόν. Het is aardig om te zien hoe het Grieks van deze teksten door het Egyptisch is beïnvloed: er zijn opmerkelijk veel fouten gemaakt in de naamvallen (die het Egyptisch namelijk niet kent), en ook de formulering is sterk van het Egyptisch afhankelijk. Bij de vertaling van de Egyptische priestertitulatuur beperkte men zich zelfs veiligheidshalve dikwijls tot een fonetische weergave.

Dergelijke vertalingen werden normaliter speciaal gemaakt met het oog op (voor een griekstalige rechtbank) te voeren processen. De vertaalde kopieën van Satabous zijn dus waarschijnlijk pas gemaakt, nadat Nestnêphis, die, zoals we zullen zien, Satabous' wettig eigendom van het verkochte onbebouwde perceel betwistte, zijn aanklacht had ingediend.

De aanklacht door Nestnêphis (14 n.Chr.)

Waarschijnlijk in het begin van het jaar 14 n.Chr. heeft Nestnêphis bij Asklepiadês de *basilikos grammateus*, oftewel secretaris en rechterhand van de *stratêgos*, de gouverneur van de provincie, een aanklacht ingediend tegen Satabous. Een samenvatting van de tekst van die aangifte is in twee kopieën bewaard. Wij citeren de Griekse papyrus³ in vertaling:

'Kopie. Nestnêphis, zoon van Tesês, priester, inwoner van Soknopaiou Nêsos, heeft door middel van een aangifte verklaard dat Satabous, zoon van Herieus de Jongere, inwoner van hetzelfde dorp, nadat hij in het eenenveertigste jaar van Caesar [= Augustus, dus 11/12 n.Chr.] een huis had gekocht in het dorp, daar heeft bijgenomen in het drieënveertigste jaar ...'

Hier breekt de tekst af, maar wat erna komt, kan worden opgemaakt uit de tweede kopie⁴ van dit stuk – ze passen niet aan elkaar! –, die het vervolg laat lezen:

‘... van Caesar [13/14 n.Chr.] ten zuiden van het huis gelegen onbeheerde onbebouwde gronden, waarvoor hij [Nestnêphis] aangeboden heeft driehonderd zilveren drachmen te betalen...’
[hier breekt helaas ook deze tekst af].

In andere woorden: Nestnêphis beweert dat Satabous in het jaar 13/14 een onbeheerd (*adespotos*) stuk onbebouwd land aan zijn in 11/12 gekochte huis heeft toegevoegd, welk onbeheerd stuk grond Nestnêphis zelf had willen kopen.

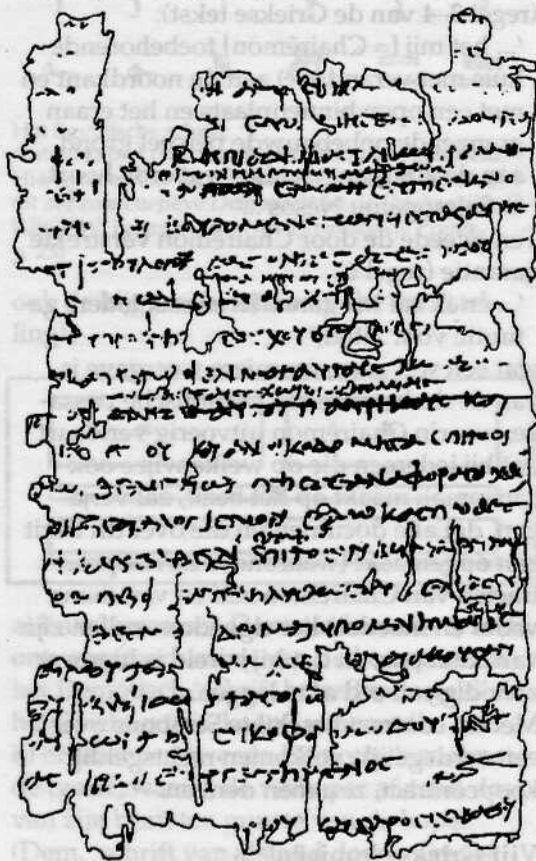
Deze zaak, in eerste instantie aanhangig gemaakt bij de *basilikos grammateus*, viel, wegens het onbeheerde stuk land waarom het draaide, onder de competentie van de *idios logos*: een zeer hoge ambtenaar, zetlend in de hoofdstad Alexandrië, die onder meer alle onroerende goederen zonder eigenaar, die daardoor automatisch staatseigendom waren, beheerde en eventueel verkocht. De *idios logos* had op zijn terrein ook rechterlijke bevoegdheid. Dus heeft de *basilikos grammateus* de zaak aan het bureau van de *idios logos* overgedragen, en misschien is de hierboven geciteerde tekst die van het rapport dat de *basilikos grammateus* daarbij aan de *idios logos* heeft opgestuurd, en waarvan twee kopieën in het bezit van Satabous zijn geraakt.

De reactie van Satabous (14/15 n.Chr.)

In waarschijnlijk nog hetzelfde jaar 14 n.Chr. heeft Satabous een verzoekschrift ingediend bij deze *idios logos*. Het ontwerp voor dit stuk, vol doorhalingen en verbeteringen, op de achterkant van een gebruikt vel papyrus geschreven, bleef achter in zijn eigen archief⁵ (zie afbeelding):

‘... betwistend ... waagde hij het een aangifte in te dienen bij Asklepiadês de *basilikos grammateus* betreffende mijn onbebouwde perceel in Soknopaiou Nêsos, omdat hij dat zelf wilde kopen van de

idios logos alsof het onbeheerd was, hoewel het door mij gekocht was van Chairêmon, zoon van Herodês, *prophêtês* van Souchos de zeer grote god, die het ook door een officieel contract naar mij heeft overgeschreven in het 41ste jaar van Caesar [11/12 n.Chr.], terwijl het hem [Chairêmon] toebehoorde [op grond van vererving] van vaders- en moederszijde’ [deze laatste bijzin is doorgehaald, al schrijvend realiseerde Satabous zich

Ontwerp voor het griekstalige verzoekschrift van Satabous, met doorhalingen en interlineaire verbeteringen (50% van ware grootte) [facsimilé uit: C. Wessely, *Papyrorum scripturae graecae specimina isagogica*, Lipsiae 1900, tab. 8, nr. 11]

waarschijnlijk al dat hij dit niet zou kunnen aantonen; hij schreef erboven: ‘overeenkomstig de documenten die in mijn bezit zijn’; ‘welk [perceel] ik opnieuw heb bebouwd op de oude fundamenten.’

Blijkbaar had de *idios logos* beide partijen gedagvaard om voor zijn rechtbank in Alexandrië te verschijnen tijdens de jaarlijkse *conventus*, een enkele dagen durende zitting van de hoogste bestuurders van Egypte, de *praefectus Aegypti* en de *idios logos*, die nu eens in Alexandrië, dan weer in een van de Egyptische provinciehoofdsteden werd gehouden. Tijdens zo'n *conventus* werd de lokale administratie gecontroleerd en konden allerhande rechtszaken worden afgehandeld. Satabous' verzoekschrift gaat verder met:

'Omdat de aangifte op de agenda van Uw *conventus* was geplaatst, stelde U ons als termijn om vóór het einde van de maand Epeiph [25 juni–24 juli] naar Alexandrië te komen en voor Uw rechtbank te verschijnen. Aangezien ik nu binnen de gestelde termijn gekomen ben, verzoek ik U mijn naam in de akten te vermelden totdat, nadat U alles gehoord hebt en de oorkonden hebt bekeken, ik zal zijn verlost van deze lasterlijke beschuldiging, opdat mij zal zijn wel gedaan. Het ga U goed.

In het 1ste jaar van Tiberius Caesar Augustus ...' [14/15 n.Chr.]

We mogen aannemen, dat Satabous in juni/juli van het jaar 14 naar Alexandrië is gereisd en heeft geprobeerd, onder de beschuldiging uit te komen. Hij kreeg er echter te horen, dat hij maar met documenten zijn bezit moest komen bewijzen.

De wandaden van Nestnêphis (14 en 15 n.Chr.)

Satabous bestempelt de beschuldiging als laster. Is er reden om aan te nemen, dat de beschuldiging van Nestnêphis louter lasterpraat is, met de achterliggende bedoeling dat Nestnêphis zelf het betreffende perceel grond in zijn bezit kan krijgen?

Priester Nestnêphis was inderdaad niet helemaal te vertrouwen. Eveneens in het archief van Satabous bevinden zich namelijk enkele documenten met aanklachten tegen hem bij verschillende instanties.

Nestnêphis zou zich schuldig gemaakt hebben aan diefstal van een molensteen van Satabous (op 26 mei 14) en aan herhaalde geweldpleging. Ook is sprake van andere diefstallen door Nestnêphis. Tot tweemaal toe is hij ook inderdaad veroordeeld. Nestnêphis was kennelijk tot allerlei slechts in staat. Wat dan eigenlijk wel bevremdt, is dat deze zaken geen enkele rol blijken te hebben gespeeld in het proces om het stuk grond van Satabous.

De eerste beslissing van de *idios logos* (15 n.Chr.)

Ruim een jaar na de aangifte door Nestnêphis, in de zomer van 15 n.Chr., is de zaak tegen Satabous opnieuw aan de orde gekomen op de *conventus*. De *idios logos*, Seppius Rufus, heeft daar beslist dat hij de zaak voor nader onderzoek doorverwijst. Deze beslissing heeft hij door middel van een brief kenbaar gemaakt aan de betrokken personen, en er zijn vier vrijwel identieke kopieën van deze brief bewaard gebleven. Hiervan citeren wij er een:⁶

'Kopie van kopie van brief. Seppius Rufus aan Lucretius de *centurio*.

Van de beslissing die ik heb genomen in de zaak van Satabous, zoon van Herieus, opgevoerd tijdens de *conventus* van het 1ste jaar van Tiberius Claudius Augustus, betreffende het zich toeëigenen, bij zijn eigen huis, van onbeheerde onbebouwde gronden, heb ik voor U hieronder de kopie toegevoegd opdat U ervan kennis neemt en gevolg geeft aan hetgeen erin bepaald is.

Omdat Satabous om tijd gevraagd heeft voor het leveren van bewijs ter plaatse, heb ik de zaak voor hem uitgesteld en voor nader onderzoek doorverwezen naar de *centurio* Lucretius en de *stratêgos* en de *basilikos grammateus*, opdat zij de uitkomst van hun onderzoek op de *conventus* kenbaar maken; aan Satabous heb ik opgedragen dan te verschijnen en de documenten, als hij die heeft, geïnspecteerd door de *centurio*, mee te brengen.

In het 1ste jaar van Tiberius Caesar Augustus, de 6de Epeiph.' [30 juni 15 n.Chr.]

Satabous in het nauw (15 n.Chr.)

De zaak, in de zomer van 14 al uitgesteld tot de *conventus* in 15, is dus opnieuw verdaagd naar een volgende *conventus*, op verzoek van Satabous. Blijkbaar kon hij de gevraagde 'documenten' niet produceren. Werd er gevraagd om de koopcontracten van de vorige eigenaar, Chairêmon, waarover Satabous kennelijk niet beschikte? Of was er iets met zijn eigen koopcontract aan de hand? Er waren inderdaad problemen op beide fronten.

Na de *conventus* van zomer 15 dient Satabous een verzoekschrift⁷ in bij de *idios logos* Seppius Rufus. Hierin beschrijft hij uitvoerig wat er inmiddels was voorafgegaan en gaat dan verder met (regel 30ff.):

'Nadat Nestnêphis voor Uw rechtbank verschenen was in Alexandrië, hebt U gezegd dat het koopcontract moest worden geïnspecteerd in het centrale archief. En nu dit niet kan worden gevonden, en, integendeel, niet door de notarissen Socrates en Sambas voor archivering opgestuurd blijkt te zijn, verzoek ik U, weldoener van allen, als het U goeddunkt, in Uw afkeer van slechtheid, een onderzoek in te stellen omtrent het niet geregistreerde stuk, opdat ik mijn recht zal verkrijgen in de zaak tegen de notarissen Socrates en Sambas, opdat mij zal zijn wel gedaan.

Het ga U goed.'

Het is duidelijk: Satabous' eigen koopcontract, dat hij wel degelijk in zijn bezit had – wij beschikken immers nog steeds over zowel het origineel als over vijf kopieën! – had geen juridische bewijskracht, omdat de notarissen die het hadden opgesteld, hadden nagelaten het contract in het centrale archief te deponeren. En dit was des te spijtiger, nu bleek dat Chairêmon, de verkoper, niet in staat was zijn toezeggingen in de garantiebepalingen van het koopcontract gestand te doen: hij kon

Satabous blijkbaar geen vroegere koopakten verstrekken. Het is niet onmogelijk, dat Satabous op zijn beurt Chairêmon hierover een proces heeft aangedaan, maar zeker weten we dat niet. Er is slechts een vage verwijzing uit een zeer fragmentaire tekst⁸ uit 14/15 n.Chr.:

'... terwijl ik [Satabous] het recht houd om juridisch op te treden tegen de *prophêtês* Chairêmon over de garantie van het stuk grond.'

Chairêmon is trouwens Satabous wel degelijk te hulp gekomen tijdens het proces: hij heeft voor de rechtbank onder ede verklaard dat, ten tijde van de verkoop van huis en grond, hijzelf daarvan eigenaar was, en dat hij het van zijn vader en voorvaderen had geërfd.

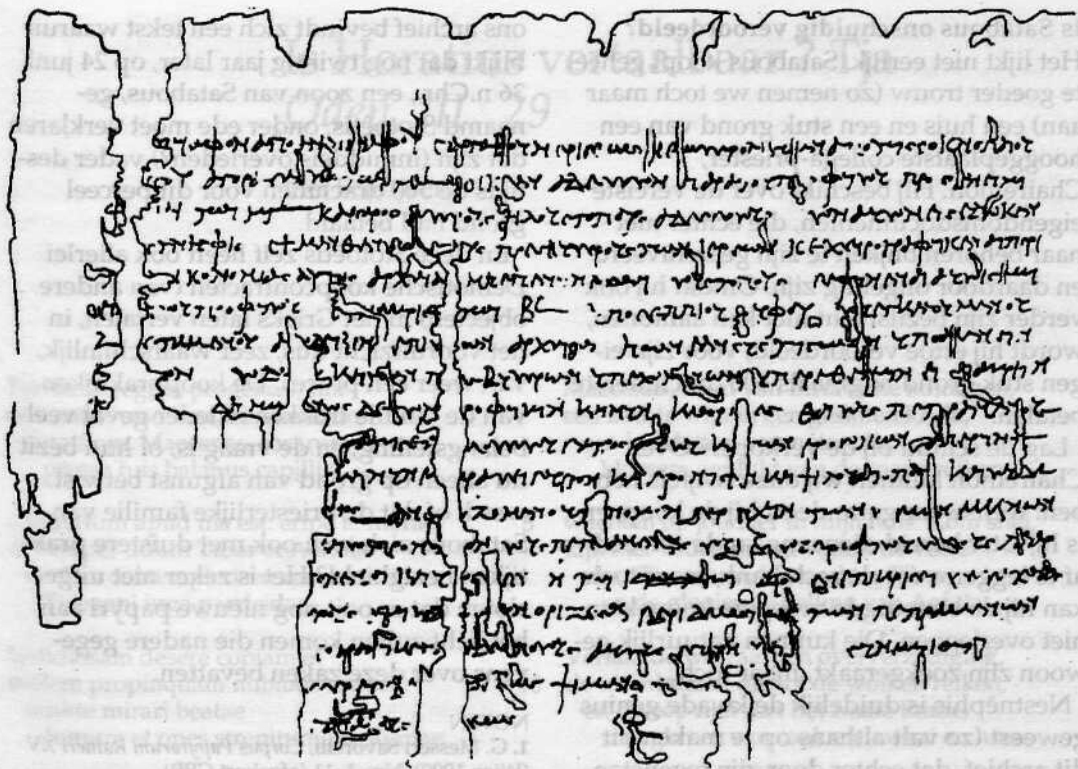
Uitbreiding van de aanklacht door Nestnêphis (14/15 n.Chr.)

Intussen lijkt het, of Nestnêphis misbruik heeft gemaakt van de vervelende situatie waarin Satabous terecht was gekomen. Hij heeft zijn aanklacht tegen Satabous uitgebreid. Nestnêphis verklaart nu⁹ dat ook het huis onbeheerd was geweest op het moment dat Satabous het van Chairêmon dacht te kopen, waarbij de prijs die Satabous aan Chairêmon had betaald minder dan de helft van de werkelijke waarde zou zijn geweest.

Heeft Satabous zich door Chairêmon laten oplichten (en had die er dan met opzet voor gezorgd dat het koopcontract ongedeponeerd bleef?) of is hij ook zelf niet vrij van schuld? Of is er niets onrechtmatigs aan de hand en maakt zijn oude vijand Nestnêphis slechts misbruik van het feit dat Satabous ongelukkigerwijs niet in staat is, zijn bezit van het land en het huis aan te tonen? Het zal ook voor de rechter een moeilijk geval zijn geweest.

Het vonnis (16 n.Chr.)

Tijdens de *conventus* in de zomer van het jaar 16 n.Chr. (die ditmaal vermoedelijk in het dichterbij gelegen Memphis plaats-

Kopie van kopie van het griekstalige vonnis van de *idios logos* Seppius Rufus (SB I 5240, kolom I; 50% van ware grootte) [facsimilé uit: C. Wessely, *Papyrorum scripturae graecae specimina isagogica*, Lipsiae 1900, tab. 11, nr. 19]

vond) komt de zaak opnieuw voor. De *idios logos* had inmiddels ook advies ingewonnen bij het college van oudsten der priesters, en dit advies heeft de doorslag gegeven bij zijn beslissing. In de notulen van deze rechtszitting, die gedeeltelijk bewaard zijn, staan opgenomen: de verklaring onder ede van Chairêmon, dat het huis met toebehoren zijn wettig eigendom was geweest, en de verklaring onder ede van Nestnêphis, dat hetzelfde bezit aan 'een of andere oude *laârches* [een soort militair]' had toebehoord en later aan de *idios logos* was toegevallen. Dan volgt het vonnis:¹⁰

'Op grond van het feit dat de oudsten [der priesters] het weliswaar niet eens konden worden over het gekochte perceel onbebouwde grond, dât alleen [dat wil zeggen: over het huis wordt hier niet geoordeeld], maar toch schriftelijk hebben verklaard dat dit hun toescheen onbeheerd te zijn ge-

weest en dat zij [Chairêmon en Satabous] hun geen oude documenten hebben overgelegd, hebben wij het volgende vonnis geveld: Satabous, zoon van Herieus, wordt veroordeeld tot betaling van 500 drachmen om zich van het het recht op de onbebouwde gronden te verzekeren.' Het vonnis heeft alleen betrekking op de onbebouwde grond, over het huis horen we niets meer. Mogelijk zijn de desbetreffende papyri niet bewaard gebleven, maar het is ook niet uitgesloten dat dit onderdeel van de beschuldiging door Nestnêphis onhoudbaar was. De koop zelf werd door de rechter niet in twijfel getrokken.

Opmerkelijk is wel, dat het vonnis betrekking heeft op het in 11 gekochte perceel, en niet op een in 13/14 aan het gekochte bezit toegevoegd perceel, waarover Nestnêphis in zijn aanklacht telkens heeft gesproken.

Is Satabous onschuldig veroordeeld?

Het lijkt niet eerlijk. Satabous koopt geheel te goeder trouw (zo nemen we toch maar aan) een huis en een stuk grond van een hooggeplaatste collega-priester, Chairêmon. Hij beschikt over de vereiste eigendomsdocumenten, die echter niet naar behoren blijken te zijn gearchiveerd en daardoor ongeldig zijn. Omdat hij ook verder zijn bezitsrecht niet kan aantonen, wordt hij ertoe veroordeeld, voor zijn eigen stuk grond nogmaals 500 drachmen te betalen.

Lag de schuld bij de verkoper? Over Chairêmon kunnen wij onze twijfels hebben: weliswaar garandeert hij de koop, en is hij later bereid dienaangaande een eed af te leggen voor de rechtbank, maar toch kan hij de benodigde vroegere koopakten niet overleggen. Die kunnen natuurlijk gewoon zijn zoekgeraakt, maar toch...

Nestnêphis is duidelijk de kwade genius geweest (zo valt althans op te maken uit dit archief, dat echter door zijn tegenstander Satabous is aangelegd!). Hij, die zich ook aan andere misdaden schuldig had gemaakt, krijgt weliswaar min of meer gelijk voor de rechter (bij gebrek aan bewijs), maar toch wordt hij niet door de *idios logos* in de gelegenheid gesteld zelf het stuk land van Satabous te kopen, wat hij zo graag had gewild.

De rechter heeft waarschijnlijk, bij gebrek aan geldige bewijzen, niet anders kunnen oordelen. Toch lijkt er ook van nalatigheid van de kant van Satabous sprake te zijn geweest: had hij niet van tevoren moeten controleren, of Chairêmon wel over de benodigde akten van eigendom beschikte van het huis dat hij wilde verkopen? Misschien mocht Satabous toch blij zijn, dat hij het stuk grond, in de bebouwing waarvan hij inmiddels al heel wat geïnvesteerd had, nog mocht houden!

Epiloog (36 n.Chr.)

De problemen rond dit perceel zijn met de betaling van het geld niet opgehouden. In

ons archief bevindt zich een tekst waaruit blijkt dat nog twintig jaar later, op 24 juni 36 n.Chr., een zoon van Satabous, genaamd Stotoêtis, onder ede moet verklaren dat zijn (inmiddels overleden?) vader destijds de 500 drachmen voor dit perceel grond had betaald.

En deze Stotoêtis zelf heeft ook allerlei Demotische koopcontracten (van andere objecten) in het Grieks laten vertalen, in het vooruitzicht dus, zeer waarschijnlijk, van weer een proces. De kooppraktijken van de familie trokken in ieder geval veel belangstelling, en de vraag is, of hun bezit nu alleen op grond van afgunst betwist werd, of dat de priesterlijke familie van Satabous zich toch ook met duistere praktijken bezighield? Het is zeker niet uitgesloten dat er ooit nog nieuwe papyri aan het licht zullen komen die nadere gegevens over deze zaken bevatten.

NOTEN

1. G. Messeri Savorelli, *Corpus Papyrorum Raineri XV* (Wien 1990), Nrs. 1–11 (afgekort CPR).
2. F.G. Kenyon, *The Greek Papyri in the British Museum*, Vol. II (London 1898), Nr. 262 (afgekort P. Lond.).
3. F. Preisigke, *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten*, I. Band (Straßburg 1915), Nr. 5236 (afgekort SB).
4. SB I 5237.
5. L. Mitteis–U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, II. Band, II. Hälfte (Leipzig–Berlin 1912), Nr. 68.
6. P. Lond. II 276 a.
7. SB I 5232.
8. CPR XV 7, regel 12–13.
9. CPR XV 5.
10. CPR XV 6, regel 4–8.

LITERATUUR

Over het 'Nestnêphis-proces': Zie de inleiding tot de in noot 1 genoemde teksten, alwaar verwijzingen naar eerdere literatuur, waarvan wij apart willen noemen: P.R. Swarney, *The Ptolemaic and Roman Idios Logos* (ASP VIII, Toronto 1970), p. 41–49 en de ongepubliceerde thesis van H. Lowet, *Het Nestnêphisproces* (Leuven 1986), die ons vriendelijk ter beschikking is gesteld door dr. W. Clarysse in het kader van de Onderzoeksgemeenschap Leuven–Leiden.

Over papyrologie: Zie de speciaal aan papyrologie gewijde *Hermeneus* 52, 4 (1980); een moderne inleiding tot de papyrologie met bloemlezing van teksten biedt P.W. Pestman, *The New Papyrological Primer* (Leiden 1994²). Andere familiearchieven worden behandeld in P.W. Pestman e.a., *Familiearchieven uit het land van Pharao* (Zutphen 1989).